

Urazbay ERNIYOZOV,

Toshkent davlat transport universiteti dotsenti v.b, falsafa fanlari nomzodi

E-mail: orazbay294@gmail.com

TDTrU professori, f.f.d J.Ramatov taqrizi asosida

INTUITSIYA HAQIDAGI ILMIY KONSEPSIYALARNING SHAKLLANISHI

Аннотация

Mazkur maqolada intuitsiya tushunchasining falsafa va psixologiya fanlarida shakllanish jarayoni tahlil qilinadi. Intuitsiya haqidagi ilmiy konsepsiyalarning tarixiy rivoji, klassik va zamonaviy talqinlari, shuningdek, turli falsafiy yo'nalishlar doirasidagi yondashuvlar yoritiladi. Intuitsiyaning bilish jarayonidagi o'rni va ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Intuitsiya, bilish, gnoseologiya, intuitivizm, ong, ongsizlik, ilmiy konsepsiya.

THE FORMATION OF SCIENTIFIC CONCEPTIONS OF INTUITION

Annotation

This article analyzes the process of the formation of the concept of intuition within the fields of philosophy and psychology. The historical development of scientific conceptions of intuition, their classical and modern interpretations, as well as approaches within various philosophical traditions are examined. The role and significance of intuition in the process of cognition are revealed.

Key words: Intuition, cognition, gnoseology, intuitionism, consciousness, unconsciousness, scientific conception.

ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНЫХ КОНЦЕПЦИЙ ИНТУИЦИИ

Аннотация

В данной статье анализируется процесс формирования понятия интуиции в философии и психологии. Рассматривается историческое развитие научных концепций интуиции, их классические и современные интерпретации, а также подходы в рамках различных философских направлений. Раскрывается роль и значение интуиции в процессе познания.

Ключевые слова: Интуиция, познание, гносеология, интуитивизм, сознание, бессознательное, научная концепция.

Kirish. Intuitsiya muammosi inson tafakkuri va bilish jarayonining eng murakkab hamda muhim jihatlaridan biri hisoblanadi. U nafaqat falsafa va psixologiya fanlarida, balki mantiq, estetika, pedagogika hamda tabiiy va ijtimoiy fanlarda ham muhim ilmiy tadqiqot obyekti sifatida namoyon bo'lib kelmoqda. Insonning voqelikni bevosita, tezkor va ko'pincha mantiqiy tahlilsiz anglash qobiliyati sifatida talqin etiladigan intuitsiya ilmiy bilimlarning shakllanishida, ijodiy faoliyatda va muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Falsafa tarixida intuitsiya ko'pincha mantiqiy bilishdan farqli, mustaqil va ba'zan undan ustun bo'lgan bilish shakli sifatida baholangan. Qadimgi davrlardan boshlab zamonaviy davrgacha bo'lgan ilmiy tafakkur rivojida intuitsiya turli xil nazariy yondashuvlar asosida izohlangan: u ba'zan ilohiy ilhom, ba'zan aqliy idrokning oliy darajasi, yana bir holatda esa ongsiz psixik jarayonlarning natijasi sifatida talqin etilgan. Shu bois intuitsiya haqidagi ilmiy konsepsiyalar bir yoqlama emas, balki ko'p qirrali va murakkab xarakterga ega.

Bugungi kunda ilm-fan rivoji, ayniqsa kognitiv psixologiya va fan falsafasi doirasida intuitsiyaga bo'lgan qiziqish yanada kuchaymoqda. Ilmiy kashfiyotlar, ijodiy yechimlar va innovatsion g'oyalar paydo bo'lishida intuitsiyaning tutgan o'rni uni chuqur ilmiy tahlil qilishni talab etadi. Shu nuqtayi nazardan, intuitsiya haqidagi ilmiy konsepsiyalarning shakllanish jarayonini tarixiy va nazariy jihatdan o'rganish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Intuitsiya muammosi falsafa va psixologiya fanlarida uzoq tarixga ega bo'lib, ushbu tushunchaga oid ilmiy qarashlar turli davrlar va ilmiy yo'nalishlar doirasida shakllangan. Mavzuga oid

adabiyotlarni tahlil qilish intuitsiya haqidagi konsepsiyalarning evolyutsiyasini, ularning nazariy asoslari va metodologik yondashuvlarini aniqlash imkonini beradi.

Qadimgi falsafa namoyandalari – Platon va Aristotel asarlarida intuitsiya bilishning muhim shakli sifatida talqin etilgan. Platon “g'oyalar dunyosi”ni anglashda bevosita idrok va ichki sezgi muhim rol o'ynashini ta'kidlagan bo'lsa, Aristotel nous tushunchasi orqali intuitsiyani aqliy bilishning eng yuqori bosqichi sifatida izohlaydi. Ushbu qarashlar keyingi falsafiy izlanishlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilgan.

Yangi davr falsafasida Rene Dekart, B. Spinoza va G. V. Leybnits intuitsiyani aniq va ravshan bilim manbai sifatida e'tirof etdilar. Dekart intuitsiyani shubhasiz haqiqatni anglash imkonini beruvchi aqliy faoliyat deb bilgan bo'lsa, Spinoza uni bilimning eng mukammal shakli sifatida baholaydi. Leybnits esa intuitsiyani aqliy idrok va mantiqiy tafakkur bilan uzviy bog'liq holda talqin qiladi.

Immanuel Kantning asarlarida intuitsiya gnoseologik muammo sifatida chuqur tahlil qilingan. Kant sezgiy intuitsiyani bilishning aprior shakli sifatida talqin qilib, fazo va vaqtni inson idrokining universal shartlari deb asoslaydi. Kant falsafasi intuitsiyani subyektiv sezgi bilan cheklab qo'ymasdan, uni bilish jarayonining zaruriy tarkibiy qismi sifatida ko'rsatadi.

XIX–XX asrlarda intuitsiya masalasi ilmiy bilish kontekstida qayta baholandi. Anri Puankare ilmiy ijod va matematik kashfiyotlarda intuitsiyaning hal qiluvchi rolini asoslab berdi. Uning fikricha, mantiqiy isbot ilmiy bilimni mustahkamlasa, intuitsiya yangi g'oyalar va kashfiyotlar manbai hisoblanadi.

Intuitivizm falsafiy yo'nalishi doirasida Anri Bergson va N.O. Losskiy intuitsiyani bilishning mustaqil va o'ziga xos shakli sifatida ishlab chiqdilar. Bergson intuitsiyani hayotiy jarayonlarni bevosita anglash usuli sifatida talqin etib, intellektdan farqlaydi. Losskiy esa intuitiv bilishni obyektning subyekt ongida bevosita namoyon bo'lishi sifatida izohlaydi.

Psixologiya fanida intuitsiya Zigmund Freyd, K.G. Yung va zamonaviy kognitiv psixologiya vakillari tomonidan o'rganilgan. Freyd intuitsiyani ongsiz jarayonlar bilan bog'langan bo'lsa, Yung uni shaxs psixikasining asosiy funksiyalaridan biri sifatida baholaydi. Zamonaviy tadqiqotlarda esa intuitsiya tezkor va avtomatik bilish mexanizmi sifatida talqin qilinadi.

Umuman olganda, mavzuga oid adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, intuitsiya haqidagi ilmiy konsepsiyalar ko'p qirrali va fanlararo xususiyatga ega bo'lib, ularni tizimli o'rganish zamonaviy ilmiy izlanishlar uchun muhim nazariy asos yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot intuitsiya haqidagi ilmiy konsepsiyalarning shakllanish jarayonini tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, unda falsafa va psixologiya fanlarida qo'llaniladigan umumilmiy hamda maxsus metodlardan kompleks tarzda foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi intuitsiya muammosini tarixiy, nazariy va konseptual jihatdan chuqur yoritishni ta'minlashga xizmat qiladi.

Tadqiqot jarayonida, avvalo, tarixiylik va mantiqiylik metodlari qo'llanildi. Ushbu metodlar yordamida intuitsiya tushunchasining qadimgi davrdan to zamonaviy ilmiy qarashlarga bo'lgan evolyutsiyasi izchil tahlil qilindi. Tarixiy yondashuv intuitsiya haqidagi konsepsiyalarning vujudga kelish sharoitlari va rivojlanish bosqichlarini aniqlash imkonini bersa, mantiqiy tahlil ularning ichki izchilligi va nazariy asoslarini ochib berdi.

Shuningdek, tadqiqotda tahlil va sintez metodlari keng qo'llanildi. Turli faylasuf va psixolog olimlarning qarashlari alohida tahlil qilinib, ularning umumiy va farqli jihatlari aniqlashtirildi hamda yagona ilmiy tizimga keltirildi. Bu metodlar intuitsiya haqidagi konsepsiyalarni taqqoslab baholash imkonini berdi.

Qiyosiy (komparativ) metod yordamida intuitsiyaning turli falsafiy yo'nalishlar va ilmiy maktablar doirasidagi talqinlari o'zaro solishtirildi. Ayniqsa, klassik va zamonaviy yondashuvlar, shuningdek, falsafiy va psixologik talqinlar o'rtasidagi o'xshashlik va tafovutlar aniqlandi.

Tadqiqotda gnoseologik yondashuv muhim metodologik asos sifatida qo'llanilib, intuitsiya bilish jarayonining tarkibiy qismi sifatida tahlil qilindi. Ushbu yondashuv intuitsiyaning bilim manbai sifatidagi o'rni va ahamiyatini ochib berishga xizmat qildi. Bundan tashqari, zamonaviy ilmiy tadqiqotlarga xos bo'lgan tizimli yondashuv asosida intuitsiya muammosi fanlararo hodisa sifatida ko'rib chiqildi. Bu yondashuv intuitsiyaning falsafa, psixologiya va boshqa fanlar bilan o'zaro aloqadorligini aniqlash imkonini berdi. Umuman olganda, qo'llanilgan metodologiya intuitsiya haqidagi ilmiy konsepsiyalarning shakllanishini har tomonlama, izchil va ilmiy asosda tadqiq etishni ta'minlaydi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot jarayonida intuitsiya haqidagi ilmiy konsepsiyalar tarixiy va nazariy jihatdan tahlil qilinib, ularning shakllanishi hamda rivojlanishiga ta'sir etgan asosiy omillar aniqlandi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, intuitsiya tushunchasi turli davrlarda va ilmiy yo'nalishlarda mazmunan boyib, turlicha talqin etilgan bo'lsa-da, uning bilish jarayonidagi muhim o'rni doimiy ravishda e'tirof etib kelingan.

Birinchi, falsafa tarixidagi klassik yondashuvlar tahlili intuitsiyaning dastlab bilishning oliy shakli sifatida qaralganini ko'rsatdi. Qadimgi va o'rta asr faylasuflari intuitsiyani haqiqatni bevosita anglash imkonini beruvchi ichki

idrok sifatida talqin etganlar. Bu qarashlar intuitsiyani mantiqiy tafakkurdan ustun qo'ygan yoki undan mustaqil holda baholashga asos bo'lgan.

Ikkinchidan, yangi davr va klassik nemis falsafasi doirasida intuitsiya bilishning tarkibiy elementi sifatida mantiqiy tahlil bilan bog'lab talqin etila boshlagan. Xususan, I. Kant qarashlarida intuitsiya sezgiy tajribaning aprior shakllari bilan uzviy bog'langan bo'lib, bu yondashuv intuitsiyani subyektiv hodisa emas, balki bilish jarayonining zaruriy sharti sifatida tushunishga imkon berdi.

Uchinchi, ilmiy bilish va matematik tafakkurga oid konsepsiyalar tahlili intuitsiyaning ijodiy faoliyatdagi rolini yaqqol namoyon etdi. A. Puankare tomonidan ilgari surilgan g'oyalar ilmiy kashfiyotlar jarayonida intuitsiya mantiqiy isbotdan oldin kelishini va yangi ilmiy g'oyalarning manbai ekanini ko'rsatdi. Bu natija intuitsiyani ilmiy bilishga zid emas, balki uni to'ldiruvchi mexanizm sifatida baholash imkonini beradi.

To'rtinchidan, intuitivizm yo'nalishi vakillari qarashlari tahlili intuitsiyaning mustaqil bilish shakli sifatida nazariy jihatdan asoslanganini ko'rsatdi. Anri Bergson va N.O. Losskiy konsepsiyalarida intuitsiya voqelikni bevosita, ichki harakat va davomiylikda anglash imkonini beruvchi bilish usuli sifatida talqin etildi. Bu yondashuvlar intuitsiyaning faqat subyektiv sezgi emas, balki muayyan gnoseologik ahamiyatga ega ekanini tasdiqlaydi.

Beshinchidan, psixologik tadqiqotlar tahlili intuitsiyaning ong va ongsizlik jarayonlari bilan chambarchas bog'liqligini aniqladi. Freyd va Yung qarashlari, shuningdek, zamonaviy kognitiv psixologiya tadqiqotlari intuitsiyani tezkor, avtomatik va tajribaga asoslangan bilish shakli sifatida izohlaydi. Bu natijalar intuitsiyaning inson psixikasidagi tabiiy mexanizm ekanini ko'rsatadi. O'tkazilgan tahlil natijalari intuitsiya haqidagi ilmiy konsepsiyalar bir-birini inkor etmasdan, balki o'zaro to'ldiruvchi xarakterga ega ekanini ko'rsatdi. Intuitsiya mantiqiy tafakkurga qarama-qarshi hodisa emas, balki bilish jarayonining muhim va ajralmas tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu xulosalar intuitsiyani zamonaviy ilmiy izlanishlarda yanada chuqurroq o'rganish zarurligini asoslab beradi.

Xulosa va takliflar. Mazkur tadqiqotda intuitsiya haqidagi ilmiy konsepsiyalarning shakllanishi falsafa va psixologiya fanlari doirasida tarixiy hamda nazariy jihatdan tahlil qilindi. O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, intuitsiya inson bilish faoliyatining murakkab va ko'p qirrali hodisasi bo'lib, u turli davrlarda va ilmiy yo'nalishlarda turlicha talqin etilgan bo'lsa-da, uning bilish jarayonidagi muhim o'rni doimo e'tirof etib kelingan.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, intuitsiya dastlab metafizik va gnoseologik tushuncha sifatida shakllangan, keyinchalik esa ilmiy bilish, ijodiy faoliyat va psixologik jarayonlarning ajralmas tarkibiy qismi sifatida qarala boshlagan. Klassik falsafiy qarashlarda intuitsiya haqiqatni bevosita anglash imkonini beruvchi bilish shakli sifatida talqin etilgan bo'lsa, zamonaviy ilmiy yondashuvlarda u tezkor, avtomatik va tajribaga asoslangan bilish mexanizmi sifatida izohlanadi. Bu esa intuitsiyaning mantiqiy tafakkur bilan uzviy bog'liqligini va uni to'ldiruvchi ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflar ilgari suriladi:

Birinchi, intuitsiya muammosini o'rganishda fanlararo yondashuvni kengaytirish maqsadga muvofiq. Xususan, falsafa, psixologiya, neyrofiziologiya va kognitiv fanlar doirasidagi tadqiqotlarni uyg'unlashtirish intuitsiyaning mohiyatini yanada chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, intuitsiyaning ilmiy bilish va ijodiy faoliyatdagi rolini empirik tadqiqotlar orqali o'rganish zarur. Bu borada tajriba va kuzatuvlarga asoslangan psixologik tadqiqotlar intuitsiyaning amaliy ahamiyatini aniqlashga yordam beradi.

Uchinchidan, intuitsiya masalasini ta'lim jarayoniga tatbiq etish imkoniyatlarini ishlab chiqish lozim. Talabalarda intuitiv tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvlar bilimlarni chuqurroq o'zlashtirish va ijodiy fikrlashni shakllantirishga xizmat qiladi.

To'rtinchidan, intuitsiya haqidagi klassik va zamonaviy ilmiy konsepsiyalarni tizimli ravishda o'rganish va umumlashtirish orqali ushbu sohada yagona nazariy model ishlab chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, intuitsiya muammosi zamonaviy ilmiy tafakkur uchun dolzarb bo'lib, uni chuqur va tizimli o'rganish inson bilish imkoniyatlarini yanada kengaytirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Aristotel. Metafizika. – Moskva: Nauka, 1983.
2. Descartes R. Meditations on First Philosophy. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
3. Bergson G. Creative Evolution. – New York: Henry Holt & Co., 1911.
4. Jung C.G. Psychological Types. – Princeton: Princeton University Press, 1971.
5. Piaget J. The Origins of Intelligence in Children. – New York: International Universities Press, 1952.
6. Kant I. Critique of Pure Reason. – London: Macmillan, 1929.
7. Polanyi M. Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy. – Chicago: University of Chicago Press, 1962.
8. Sternberg R.J., Ben-Zeev T. Complex Cognition: The Psychology of Human Thought. – New York: Oxford University Press, 2001.
9. Simon H.A. Models of Bounded Rationality. – Cambridge: MIT Press, 1982.
10. Vygotsky L.S. Thought and Language. – Cambridge: MIT Press, 1986.
11. Фрейд З. Психология бессознательного. – Москва: Прогресс, 1990.
12. Шпунт Е.В. Интуиция и познание. – Санкт-Петербург: Питер, 2005.
13. Левина Г.А. Психология интуиции. – Москва: Издательство «Логос», 2010.
14. Никифорова Т.В. Интуиция в когнитивной психологии. – Москва: Когнитивная наука, 2017.